

Ελένη Δ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ

Η απονομή της δικαιοσύνης στην ελληνιστική Αίγυπτο: Η θέση της γυναίκας ως διαδίκου*

Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται η ικανότητα της γυναίκας ως διαδίκου κατά την πτολεμαϊκή εποχή, όπως αυτή προσδιορίζεται ως το χρονικό διάστημα που εκτείνεται μεταξύ 331-30 π.Χ., κατά τη διάρκεια δηλαδή της μακεδονικής κατάκτησης της Αιγύπτου. Η έρευνα και τα πορίσματά μας στηρίζονται κυρίως σε μία σειρά παπύρων που αναλύονται στη συνέχεια¹.

Η κυριεία των γυναικών, θεσμός κοινός σε όλη την επικράτεια του

* Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάστηκε στις 18.4.2005 στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Ιστορίας του Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. 1. *P. Tebt.* I, 5 (= *The Tebtunis Papyri*, I, B.P. Grenfell, A.S. Hunt, J.G. Smyly, London 1902). 2. *C.P.Iud.*, I, 19 (= *Corpus Papyrorum Iudaicarum*, I, V. Tscherikover, Cambridge, Mass. 1957). 3. *U.P.Z.* II, 162 (= *Urkunden der Ptolemäerzeit*, II, U. Wilcken, Berlin 1935-1957). 4. *P. Mert.* II, 59 (= *A Descriptive Catalogue of the Greek Papyri in the Collection of Wilfred Merton*, II, B.R. Rees, H.I. Bell, J.W.B. Barns, Dublin 1959). 5. *P. Tebt.* III, 1, 814 (= *The Tebtunis Papyri*, III, 1, A.S. Hunt, J.G. Smyly, London 1933). 6. *P. Ent.* 22 = "ENTEΥΞΕΙΣ": *Requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au IIIe siècle avant J.C.*, O. Guéraud, Le Caire 1931 (Publications de la Société Fouad de papyrologie, I). 7. *P. Ent.* 49, ό.α. 8. *P. Ent.* 81, ό.α. 9. *P. Lond.* II 406 (= *Greek papyri in the British Museum*, II, F.G. Kenyon, London 1898). 10. *P. Mert.* 5 (= *A Descriptive Catalogue of the Greek Papyri in the Collection of Wilfred Merton*, I, H.I. Bell, C.H. Roberts, London 1948). 11. *P. Tebt.* III, 821, ό. α.

κλασικού ελληνικού δικαίου, εξακολούθησε να υφίσταται ως ελληνική νομική παράδοση στην ελληνιστική Αίγυπτο, αν και υποβαθμισμένη σε μία απλή επιτροπεία φύλου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο H. J. Wolff².

Η σύμπραξη του κυρίου στις καταρτιζόμενες από τη γυναίκα δικαιπραξίες φαίνεται πως ήταν απαραίτητη, όπου το περιεχόμενο της δικαιπραξίας συνίστατο στην ανάληψη μίας αγώγιμης ενοχικής υποχρέωσης, αλλά και όταν ο τρόπος κατάρτισης ή φύλαξης του εγγράφου εμπεριείχε το στοιχείο της δημοσιότητας, πράγμα που συνέβαινε πάντοτε με τα φυλασσόμενα από συγγραφοφύλακα ιδιωτικά έγγραφα (κυρίως συγγραφές, με προεξάρχουσα την εξαμάρτυρο συγγραφή), καθώς και όταν η σχετική πράξη αποτελούσε προϊόν δημοσίου χρηματισμού, όταν δηλαδή επρόκειτο για έγγραφα συντασσόμενα ενώπιον των αγορανόμων (κυρίως δημόσιες συγγραφές), για αλεξανδρινές συγχωρήσεις, συντασσόμενες ενώπιον του αλεξανδρινού καταλογείου, επικεφαλής του οποίου βρισκόταν ο αρχιδικαστής και για τραπεζικές διαγραφές³.

Εξετάζοντας την ικανότητα της γυναίκας να είναι διάδικος κατά τους πτολεμαϊκούς χρόνους, παρίσταται αναγκαία η συνοπτική παρουσίαση, με τη μορφή εισαγωγής, του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης στην Αίγυπτο κατά την υπό κρίση περίοδο. Εν συνεχεία θα εξετάσουμε την ικανότητα της γυναίκας να παρίσταται αφενός ενώπιον των συλλογικών δικαστηρίων και αφετέρου ενώπιον των βασιλικών αξιωματούχων που είναι επιφορτισμένοι και με δικαιοδοτικά καθήκοντα.

I. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΗΝ ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΗ ΑΙΓΥΠΤΟ

Κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος αυτού υπήρξε ο νομικός πλουραλισμός, όσον αφορά τόσο το εφαρμοστέο δίκαιο, όσο και την οργάνωση των δικαστηρίων. Η γραφική παράσταση αμφοτέρων μπορεί να αποδοθεί με μία πυραμίδα, επικεφαλής της οποίας βρίσκεται, στην πρώτη περίπτωση, η βασιλική νομοθεσία (διαγράμματα, προστάγματα, διορθώματα) και στη δεύτερη ο βασιλεύς, ως ανώτατη δικαιοδοτική αρχή (νόμος έμψυχος). Η οργάνωση αυτή του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης αποδίδεται από τους ερευνητές στον Πτολεμαίο Β΄ Φιλάδελο, με

2. H. J. Wolff, *Das Justizwesen der Ptolemäer*, München 1962, σελ. 135, υποσημ. 41.

3. R. Taubenschlag, *La compétence du κύριος dans le droit gréco-égyptien*, Opera minora, Varsovie 1959, τ. II, σελ. 353-377. Πρβλ. Cl. Préaux, "Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte", *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des Institutions, La Femme (2e Partie)*, Bruxelles, 1962, σελ. 127-169, κυρίως 139-141.

τάταγμα του 275 π.Χ. και χαρακτηρίζεται από έντονα ελληνικά στοιχεία, με έμφαση στη λειτουργία των συλλογικών δικαστηρίων της χώρας, ελληνικών και αιγυπτιακών⁴.

Ο βασιλεύς ήταν ο ανώτατος δικαστής της χώρας. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, μόνο ένας περιορισμένος αριθμός υποθέσεων κατέληγε στην προσωπική του δικαιοδοσία, κυρίως τα προσοδικά και βασιλικά εγκλήματα και τα εγκλήματα καθοσιώσεως. Στις ελληνικές πόλεις της Αιγύπτου (Αλεξάνδρεια, Ναύκρατις, Πτολεμαίς), οι οποίες ασκούν νομοθετική δραστηριότητα, υπάρχουν επίσης ελληνικά δικαστήρια. Στην Αλεξάνδρεια υπήρχαν δικαστήρια, με επικεφαλής τον εισαγωγέα, που προετοίμαζε την υπόθεση και κριτήρια με επικεφαλής τον παρά του νομοφύλακος καθεστηκότα. Υπήρχαν επίσης οι διαιτηταί, οι οποίοι αποτελούσαν μάλλον τακτικό δικαστήριο, με συλλογική λήψη αποφάσεων. Όπως και στην Πτολεμαΐδα, ήταν πιθανή η εκλογή των δικαστών και των διαιτητών «ἐξ ἐπιλέκτων ἀνδρῶν». Επίσης, στον *P. Hal. I* (σ. 156-165), γίνεται μία και μοναδική αναφορά στα ξενικά δικαστήρια, αρμόδια για τις υποθέσεις των «πεπολιτογραφημένων» (πολιτογραφημένων στην Αλεξάνδρεια στρατιωτών)⁵.

Εφαρμοστέο δίκαιο (*lex fori*) των ελληνικών δικαστηρίων της χώρας – με προεξάρχουσα πάντοτε, όπως προαναφέρθηκε, και σε όλα τα δικαστήρια την βασιλική νομοθεσία – είναι οι πολιτικοί νόμοι, σύνολο κανόνων που απηχούν τα δίκαια των πόλεων καταγωγής των Ελλήνων μεταναστών στην Αίγυπτο. Τα δικαστήρια αυτά είναι αρμόδια για τον ελληνόφωνο πληθυσμό και οι δικαστές τους εκλέγονται με κλήρο μεταξύ των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων των Ελλήνων. Η παρουσία σε αυτά του εισαγωγέως, του οποίου ο τίτλος θυμίζει αυτόν ενός Αθηναίου άρχοντα, δεν είναι όμως παρά βασιλικός αξιωματούχος, συμβολίζει αυτή τη δικαστική υπεροχή του βασιλέως.

Για τους Αιγύπτιους κατοίκους της χώρας αρμόδιο είναι το δικαστήριο των λαοκριτών. Το τελευταίο αποτελεί επίσης δημιούργημα του Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου, δεδομένου ότι δεν υφίστανται μαρτυρίες περί αυτού πριν τον 3^ο αι. π.Χ. Οι λαοκρίται συνιστούν, από κάθε άποψη, το αιγυπτιακό αντίστοιχο των ελληνικών δικαστηρίων της χώρας και είναι

4. J. M. Modrzejewski. «Law and Justice in Ptolemaic Egypt». *Legal Documents of the Hellenistic World*. The Warburg Institute, University of London, 1995, σελ. 1-19· βλ. επίσης του ιδίου. «Droit et justice dans le monde hellénistique au IIIème siècle avant notre ère: expérience lagide». *Μνήμη Γ. Α. Πετροπούλου*. Ι. Αθήνα 1984, σελ. 53-77.

5. R. Taubenschlag. *The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri*. Warszawa 1955, σελ. 479-484. Επίσης, Ι. Βελισσαροπούλου, *Αλεξανδρινοί νόμοι*. Αθήνα 1981, σελ. 63-65, ιδιαίτερα σελ. 63, υπέρ της πιθανότητας ο αλεξανδρινός εισαγωγέως να ανήκει στις αρχές της πόλης και μόνο οι ομώνυμοί του αξιωματούχοι στη χώρα να είναι όργανα της πτολεμαϊκής δικαιοσύνης.

Αιγύπτιοι ιερείς. Σύμφωνα μάλιστα με τον Cl. Vandersleyen⁶, ο όρος λαοκρίται θα πρέπει να αποδοθεί όχι ως «δικαστές του λαού», αλλά ως «δικαστές εκλεγμένοι μεταξύ των ευγενών», διότι, κατά τον συγγραφέα, αυτή είναι η έννοια του όρου λαοί στους ελληνικούς παπύρους. Στο δικαστήριό τους, όπως και στα ελληνικά δικαστήρια της χώρας, η παρουσία του εισαγωγέως, επιφορτισμένου με την συλλογή των αγωγών και την προετοιμασία της υπόθεσης προς χρήση των δικαστών υπογραμμίζει την υπεροχή του βασιλέως ως ανώτατης δικαιοδοτικής αρχής. Φαίνεται πάντως ότι η αρμοδιότητά τους περιοριζόταν στις αστικές δίκες. *Lex fori* των λαοκριτών είναι το αιγυπτιακό δίκαιο που ονομαζόταν νόμοι της χώρας.

Το παραπάνω αξίωμα, σύμφωνα με το οποίο, προεξάρχουσας πάντοτε της βασιλικής νομοθεσίας, τα ελληνικά δικαστήρια της χώρας εφαρμόζουν ελληνικό δίκαιο, ενώ οι λαοκρίται αιγυπτιακό, διασφαλίζει στους αιγυπτιακούς νόμους τον ίδιο σεβασμό με τους ελληνικούς. Ωστόσο, η λειτουργία του συστήματος σύμφωνα με το ιδεατό αυτό σχήμα δεν θα διαρκέσει περισσότερο από έναν αιώνα. Μετά την εξαφάνιση των ελληνικών δικαστηρίων της χώρας στο τέλος του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., τη θέση τους παίρνουν οι χρηματιστές, ερχόμενοι σε αντίθεση με τους λαοκρίτες. Οι τελευταίοι εξαφανίζονται με τη σειρά τους στο τέλος του 1^{ου} αι. π.Χ., παρά την προσπάθεια του Πτολεμαίου Η' Ευεργέτη II να διατηρήσει το δικαστήριο αυτό προς όφελος του εγχώριου πληθυσμού⁷.

Μεταξύ των δύο αυτών αμιγώς εθνικών δικαστηρίων υφίσταται καθ' όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. το κοινοδίκιον που εκδίκαζε αστικές υποθέσεις μεταξύ Ελλήνων και Αιγυπτίων. Για το δικαστήριο αυτό ελάχιστα γνωρίζουμε. Το διάταγμα του 118 π.Χ. για την αρμοδιότητα των δικαστηρίων⁸ αφαίρεσε από το κοινοδίκιον την αρμοδιότητά του για τις υποθέσεις συμβατικής ευθύνης, την διατήρησε όμως αναφορικά με την αδικοπρακτική ευθύνη. Με την περιορισμένη του αυτή αρμοδιότητα το κοινοδίκιον εξακολούθησε να απευθύνεται σε διαδίκους διαφορετικών εθνικοτήτων μέχρι τον 2^ο αι. π.Χ., στο τέλος του οποίου εξαφανίζεται και αυτό⁹.

Εκδήλωση της βασιλικής δικαιοσύνης αποτελεί το δικαστήριο των χρηματιστών, οι οποίοι εκπροσωπούν ευθέως τον βασιλέα στην άσκηση των δικαιοδοτικών του καθηκόντων. Το δικαστήριο αυτό αποτελούσαν τρία

6. «Le mot λαός dans la langue des papyrus grecs», *Chronique d'Égypte* (48), 1973, σελ. 339 -349.

7. J. M. Modrzejewski, «Chrématisistes et laocrites», *Hommages à Claire Préaux*, Le Monde Grec, Université Libre de Bruxelles, 1975, σελ. 699-708.

8. Βλ. κατωτέρω σελ. .... υποσημ. 12.

9. R. Taubenschlag, *The Law*, ό.α., σελ. 481-484.

Είλη διορισμένα από τον βασιλέα για ορισμένο χρονικό διάστημα και ένας εισαγωγεύς. Στη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. οι χρηματισταί έχουν την έδρα τους στην Αλεξάνδρεια και περιοδεύουν κατά διαστήματα στη χώρα. Συνεδριάζουν όχι μόνο στις μητροπόλεις (πρωτεύουσες των νομών), αλλά και στις αυτόνομες ελληνικές πόλεις, Ναυκράτιδα και Πτολεμαΐδα, όπου υπήρχαν επίσης ανεξάρτητα ελληνικά δικαστήρια. Αργότερα, κατά την βασιλεία του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος (222-205 π.Χ.) εγκαθίστανται οριστικά στη χώρα («ἐπί τῶν τόπων»). Γίνονται έτσι κατά τη διάρκεια των 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. τακτικά δικαστήρια και με αυτή τους την ιδιότητα αντιτίθενται, ως «ελληνικά δικαστήρια», στους Αιγύπτιους λαοκρίτες. Η αρμοδιότητα του δικαστηρίου των χρηματιστών επεκτεινόταν στις ιδιωτικές (ανεξάρτητα από την εθνικότητα των κρινομένων), προσοδικές και βασιλικές κρίσεις. Ωστόσο, δίκαζαν τις δύο τελευταίες κατηγορίες υπό την προεδρία ανώτερων διοικητικών αξιωματούχων, όπως ο βασιλικός γραμματεύς και ο επιμελητής.

Εκτός όμως από τα δικαστήρια, δικαιοδοτικές αρμοδιότητες, κυρίως διοικητικού και καταναγκαστικού χαρακτήρα, παραχωρούνται από το βασιλέα, στο πλαίσιο λειτουργίας του παραπάνω συστήματος και σε μία πλειάδα αξιωματούχων και ειδικότερα:

Στον στρατηγό, ο οποίος εδρεύει στη μητρόπολη του νομού και έχει εκτεταμένες αρμοδιότητες. Λαμβάνει μέρος στην προκαταρκτική διαδικασία ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων της χώρας, εκδίδει κλήσεις και επιβλέπει τη διαδικασία της αναγκαστικής εκτέλεσης, έχει επίσης πειθαρχική δικαιοδοσία αναφορικά με τους πραγματευομένους, τους εν γένει δηλαδή κρατικούς αξιωματούχους, με εξαίρεση την περίπτωση που ο διωκόμενος είναι ιεραρχικά ανώτερος. Στην έδρα του, το «στρατήγιον», κατατίθενται υποχρεωτικά, καθ' όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ., οι «έντεύξεις εις τό του βασιλέως ὄνομα», αιτήσεις Ελλήνων και Αιγυπτίων για τη ρύθμιση των μεταξύ τους διαφορών, αλλά και για περιπτώσεις εκούσιας δικαιοδοσίας. Για τον χαρακτηρισμό των υποθέσεων που έφθαναν είτε στο στρατηγό είτε στα δικαστήρια θα πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να λαμβάνουμε υπόψη τη μικρή διαφορά μεταξύ αστικής και ποινικής δίκης, κατ' ουσία δε τον χαρακτήρα της δίκης ως μικτής, κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Στο νομάρχη, αρμόδιο για ορισμένες φορολογικές υποθέσεις. Στον επιστάτη του νομού, υφιστάμενο του στρατηγού. Στον επιστάτη της κώμης, ο ρόλος του οποίου υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός, διότι αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ της πτολεμαϊκής διοίκησης και των Αιγυπτίων κατοίκων της χώρας, όπως προκύπτει ανάγλυφα από τα πολυάριθμα κείμενα των εντεύξεων. Στους κωμάρχη, κωμογραμματέα, επιθεωρητή της συντάξεως, αρχιφυλακίτη και φυλακίτες. Επιβλέπουσες αρχές της διαδι-

κασίας της αναγκαστικής εκτέλεσης ήσαν ο στρατηγός και ο βασιλικός γραμματεύς, όργανα δε επιφορτισμένα με την εκτέλεση ήσαν ο πράκτωρ ξενικών και ο υπηρέτης.

Επίσης ειδική δικαιοδοσία δινόταν σε μεμονωμένους αξιωματούχους αναφορικά με ορισμένες τάξεις του πληθυσμού. Ο διοικητής, ο επιμελητής και ο οικονόμος ήσαν αρμόδιοι για τους υποτελείς και τους επιπεπλεγμένους ταις προσόδοις, για όσους δηλαδή ασχολούνταν ως αγρότες, αξιωματούχοι ή εργάτες με τα μονοπώλια και τους φόρους, για τις παραβιάσεις των μονοπωλίων και για τη μη εκπλήρωση καθηκόντων εκ μέρους των κατωτέρων τους αξιωματούχων. Ο βασιλικός γραμματεύς ήταν αρμόδιος για τους βασιλικούς γεωργούς. Ο ιππάρχης επ' ανδρών κατοίκων ιππέων και ο επιστάτης καί γραμματεύς των κατοίκων ιππέων, εν είδει στρατιωτικών δικαστηρίων, ήσαν αρμόδιοι για τους κατοίκους ιππείς. Τέλος, εκτός κρατικού ελέγχου βρισκόταν η δικαιοδοτική αρμοδιότητα των επικεφαλής των βασιλικών δωρεών, καθώς επίσης και των ιερέων, των συλλόγων και των ιδιωτών διαιτητών¹⁰.

Χαρακτηριστικό του τρόπου λειτουργίας του παραπάνω συστήματος είναι ότι, ενώ η απονομή δικαιοσύνης από τα ελληνικά δικαστήρια αποδίδεται με το ρήμα «δικάζειν», που σημαίνει αναγνώριση ή απόρριψη του αιτήματος της αγωγής, οι χρηματισταί και οι βασιλικοί αξιωματούχοι «κρίνουσιν», αποφασίζουν δηλαδή με βάση την εξουσία που κατέχουν ως αντιπρόσωποι του βασιλέως κατά την απονομή δικαιοσύνης¹¹. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, το σύστημα αυτό σε πλήρη ανάπτυξη φαίνεται να λειτούργησε μόνο κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ., ήδη στο τέλος του οποίου ή στην αρχή του επόμενου εξαφανίζονται τα ελληνικά δικαστήρια της χώρας, υποκαθιστάμενα από τους χρηματιστές. Η ισορροπία που επεδίωξε ο βασιλικός νομοθέτης μεταξύ ελληνικών και αιγυπτιακών δικαστηρίων ανατρέπεται και υποκαθίσταται στην πράξη από μία αντίθεση μεταξύ χρηματιστών και λαοκριτών. Το περίφημο διάταγμα του Πτολεμαίου Η' Ευεργέτη Β' του 118 π.Χ.¹² για την ανακατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ χρηματιστών και λαοκριτών εκδόθηκε για την προστασία της αρμοδιότητας των τελευταίων, περιορίζοντας την αρμοδιότητα των πρώτων στις δίκες μεταξύ Ελλήνων και Αιγυπτίων και ορίζοντας ότι, σε αυτές, η γλώσσα του συμβολαίου προσδιορίζει και την αρμοδιότητα του δικαστηρίου: των λαοκριτών για τα αιγυπτιακά και των χρηματιστών για τα ελληνικά συμβόλαια.

Ειδικότερα, το διάταγμα που περιέχεται στον προαναφερόμενο P.

10. R. Taubenschlag, *The Law*, ό.α., σελ. 480-488.

11. J. M. Modrzejewski, *Droit et Justice*, σελ. 69.

12. P. Tebt, I, 5, σ. 207-220.

ebt, I, 5 όρισε ότι, εξαιρουμένων: «...τῶν γεω(ργούντων) βα(σιλικήν) γῆν αἰ τῶν ὑποτελῶν καί τῶν ἄλλων τῶν ἐπιπεπλεγμένων ταῖς προσόδοις» (βλ. σ. 210-211), οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε, υπάγονταν σε ειδική δωσιδικία, οι Αιγύπτιοι που κατήρτισαν ελληνικά συμβόλαια με Έλληνες υπάγονται στην αποκλειστική δωσιδικία των χρηματιστῶν, τόσο ως εναγόντες, όσο και ως εναγόμενοι: «τούς μὲν καθ' Ἑλληνικά σύμβολα συναλλάχοντας Ἑλλησιν Αἰγυπτίους ὑπέχειν καί λαμβάνειν τό δίκαιον ἐπί τῶν χρηματιστῶν» (βλ. σ. 211-214). Αντίθετα, όσοι Έλληνες κατήρτιζαν ένα αιγυπτιακό συμβόλαιο υπήγοντο, ως εναγόμενοι, στην καθ' ὕλην αρμοδιότητα των λαοκριτῶν και δικάζονταν σύμφωνα με τους νόμους της χώρας: «...ὅσοι δέ Ἑλληνες ὄντες συγγραφόμενοι κατ' Αἰγύ(πτια) συναλλάγματα ὑπέχειν τό δίκαιον ἐπί τῶν λαοκριτῶν κατὰ τούς τῆς χώρας νόμους» (βλ. σ. 214-217). Και το διάταγμα καταλήγει ορίζοντας ότι, οι μεταξύ Αιγυπτίων διαφορές δεν πρέπει αυθαίρετα να κρίνονται από τους χρηματιστές, αλλά να επιτρέπουν οι τελευταίοι να κρίνονται οι διαφορές αυτές από το δικαστήριο των λαοκριτῶν σύμφωνα με το αιγυπτιακό δίκαιο: «...τάς δέ τῶν Αἰγυ(πτίων) πρός τούς αὐτούς (Αἰ)γυ(πτίους) κρίσεις μή ἐπισπᾶσθαι τούς χρημα(τιστάς) ἀλλ' ἐάν [[κριν]] διεξάγεσθαι ἐπί τῶν λαοκριτῶν κατὰ τούς τῆς χώρας νόμους» (βλ. σ. 217-220).

Αυτή είναι και η τελευταία γνωστή αναφορά στο δικαστήριο των λαοκριτῶν, που στη συνέχεια φαίνεται να εξαφανίζεται εντελῶς¹³.

Μετά από αυτή την εξαιρετικά σύντομη ανάπτυξη της λειτουργίας του συστήματος απονομής δικαιοσύνης στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, θα εξετάσουμε την ικανότητα της γυναίκας να είναι διάδικος κατ' αρχήν ενώπιον των συλλογικών δικαστηρίων (ελληνικών δικαστηρίων της χώρας και χρηματιστῶν) και στη συνέχεια ενώπιον των προικισμένων με δικαιοδοτική αρμοδιότητα αξιωματούχων.

II. ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΡΙΣΤΑΣΘΑΙ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

Ο πάπυρος C.P.I., I, 19 (226 π.Χ.) είναι και το μοναδικό σωζόμενο κείμενο για την ακροαματική διαδικασία ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων της χώρας. Αποτελεί την επίσημη καταγραφή μίας συνεδρίασης του ελληνικού δικαστηρίου με έδρα την Κροκοδιλόπολη ή Αρσινόη, μητρόπολη του Φαγιούμ και αποδίδει με γλαφυρότητα τη λειτουργία του συστήματος απονομής δικαιοσύνης κατά την βασιλεία του διαδόχου του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη Α'.

Οι σειρές 1-11 του παπύρου περιέχουν την ημερομηνία και το έτος

13. J. M. Modrzejewski, *Chrématistes et Laocrites*, ό. α., σελ. 704-708.

της συνεδρίασης, τα ονόματα των δικαστών και τον τρόπο συγκρότησης του δικαστηρίου σε σώμα. Οι δικαστές είναι Έλληνες (σ. 4-6: «... επί προέδρου Ζηνοθέμιδος, δικασταί Διομήδης, Πολυκλής, Άνδρων, Θεοφάνης, Μαιάνδριος, Σώνικος, Διοτρέφης») και συγκροτούνται σε σώμα («καθιστᾶναι» ως *terminus technicus*) από τον εισαγωγέα Πολυδεύκη, σύμφωνα με πρόσταγμα αποσταλέν προς αυτόν από τον επικεφαλής του Αρσινοίτου νομού στρατηγό Αριστόμαχο: «Καθίσαντος ἡμᾶς Πολυδεύκου τοῦ εἰσαγωγέως κατὰ τό παρά Ἄριστομάχου τοῦ πρός τῆι στρατηγίαι τοῦ Ἄρσινοίτου νομ[οῦ τετ]αγμένου γραφέν αὐτῶι πρόσταγμα» (σ. 6-8). Εν συνεχεία δίνουν το νόμιμο ὄρκο: «...ἤξιωκεν τόν βασιλέα διά τῆς ἐντεύξεως ἡ Ἡράκλεια καθίσ[αι αὐτῆι κατομόσαντας πάντας δικαστάς πλήν ἄν ἐκάτερος ἐξαναστήσῃ κατὰ τό διάγραμμα» (σ. 9-11). Εν προκειμένω, συμφωνώντας με τον εκδότη του παπύρου, μπορούμε να υποθέσουμε πως η Ηράκλεια, κάνοντας χρήση του δικαιώματος που της παρέχεται από το διάγραμμα, ζήτησε την εξαίρεση κάποιων από τους δικαστές, δεδομένου ότι στον πάπυρό μας, μόνο οκτώ δικαστές αναφέρονται, συμπεριλαμβανομένου του προέδρου. Σε κάθε περίπτωση γνωρίζουμε ότι ο αριθμός δέκα αποτελούσε το *maximum* για τη συγκρότηση του συγκεκριμένου δικαστηρίου¹⁴.

Οι σειρές 12-35 αναφέρονται στο αντικείμενο της συνεδρίασης (δίκη μεταξύ του Δωσίθεου, Ιουδαίου της επιγονής και της Ιουδαίας Ηράκλειας) και στην κατηγορία, ἐγκλημα, που απευθύνει ο Δωσίθεος κατά της Ηράκλειας: «τάδε ἔγνωμεν περί[τῆς δίκης] ἧς ἐγράψατο Δωσίθεος Ἡρακλείαι κατὰ τό ἐγκλημα τόδε». Η απόφαση του δικαστηρίου αποδίδεται με το ρήμα «ἔγνωμεν». Φαίνεται περίεργο το γεγονός ότι το δικαστήριο αποφαινεται «περί[τῆς δίκης] ἧς ἐγράψατο Δωσίθεος Ἡρακλείαι», ενώ το πρόσταγμα του στρατηγού αναφέρεται, αντίθετα, στην ἐντεύξη της Ηράκλειας κατὰ του Δωσίθεου. Εν προκειμένω μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι, αμέσως μετά την επίδοση του εγκλήματος στην Ηράκλεια, με το οποίο ο Δωσίθεος την κατηγορεί για πρόκληση σε αυτόν ζημίας, καθώς και για εξύβριση λόγω και έργω και την κλήση της για παράσταση ενώπιον του δικαστηρίου, η Ηράκλεια πέρασε στην αντεπίθεση με μία κατηγορία για εξύβριση. Τελικά το δικαστήριο αναγκάστηκε να συνεκδικάσει τις δύο υποθέσεις. Το μέρος αυτό του κειμένου είναι αρκετά κατεστραμμένο, διασώζει ωστόσο σημαντικά στοιχεία σχετικά με τον ελληνικό χαρακτήρα της δίκης ενώπιον του ελληνικού δικαστηρίου της χώρας. Πρόκειται για δίκη σύμφωνα με το κλασικό σχήμα. Έτσι βλέπουμε: τον τιμητό χαρακτήρα του δικαστικού αγώνα: «διό δ[ικάζ]ομαί [σοι..... τήν ὕβριν (δραχμῶν) σ. τίμημα τῆς δίκης (δραχμαί) [..].» (σ. 26-27). Την

14. V. Tscherikover, *C.P.Jud.*, I, no 19, σελ. 155, σημ. 5.

κλήση με πρωτοβουλία των διαδίκων: «καί τό ἔγκλημα ἔχεις κληθεῖσα ἐνώπια· κλήτορες [... φάνης Νικίου Θραῖξ τῶν ἐπέργων, Ζώπυρος Συμμάχου Πέρσης τῆς ἐπιγονῆς» (βλ. σ. 33-35). Τα παραπάνω, μεταξύ άλλων, είναι στοιχεία που μαρτυρούν υπέρ μίας αδιαμφισβήτητης συνέχειας της νομικής παράδοσης της κλασικής Ελλάδας στην Αίγυπτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Σε συνδυασμό με τα νέα στοιχεία που εισήγαγε το διάταγμα για την οργάνωση των δικαστηρίων, δηλαδή τον εισαγωγέα ως εκπρόσωπο της βασιλικής εξουσίας, την παρέμβαση του στρατηγού για σύσταση του δικαστηρίου και ορκωμοσία των δικαστών και την εκτέλεση της απόφασης από τον πράκτορα ξενικών, ο πάπυρός μας αποδίδει ανάγλυφα τη λειτουργία του συστήματος που οραματίσθηκε και υλοποίησε ο Πτολεμαῖος Β΄ Φιλάδελφος.

Στις σειρές 35-49 περιέχονται η εξέταση των εγγράφων που κατέθεσε η Ηράκλεια και η απόφαση του δικαστηρίου, καθώς και πλούτος πληροφοριών σχετικά με τη διαδικασία και το εφαρμοστέο δίκαιο ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων της χώρας, σύμφωνα με το διάγραμμα και το σημαντικό για το θέμα της έρευνάς μας ζήτημα του τρόπου με τον οποίο η Ηράκλεια παραστάθηκε ενώπιον του δικαστηρίου. Βλέπουμε λοιπόν πως ο Δωσίθεος απουσιάζει κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, δεν καταθέτει γραπτή δήλωση ούτε απευθύνει κατηγορία, ενώ αντίθετα η Ηράκλεια παρίσταται με τον κύριό της, ο οποίος είναι Αθηναίος της επιγονής: «τούτου δέ τοῦ ἐγκλήματος ὄντος καί Δωσιθέου μέν [[αὐτοῦ οὐ παρόντος καί οὔτε τόν γραπτόν λόγον θεμένου οὔτε [βου]λομένου κατηγορεῖν, Ἡρακλείας δέ παρούσης μετά κυρίου Ἀριστίδου τοῦ Πρωτέου Ἀθηναίου τῆς ἐπιγονῆς καί ἅμα τε γραπτόν λόγον θεμένης καί τά δικαιώματα βουλομένης τε ἀπολογεῖσθαι τήν δίκην» (σ. 35-40). Μεταξύ των δικαιωμάτων (βλ. δικαιολογητικών εγγράφων) που, σύμφωνα με το κλασικό σχήμα της ελληνικής δίκης, η οποία αγνοεί το αξίωμα του *iura novit curia*, καταθέτει η Ηράκλεια στο δικαστήριο, είναι και το περίφημο διάγραμμα του Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου. Σύμφωνα με αυτό, οι εφαρμοστέοι κανόνες δικαίου ενώπιον του ελληνικού δικαστηρίου της χώρας είναι η βασιλική νομοθεσία, εκπροσωπούμενη εδώ μόνον από τα διαγράμματα, εν συνεχεία, για όσα θέματα δεν ρυθμίζονται από αυτά, οι πολιτικοί νόμοι, ελλείψει δε και των τελευταίων, οι δικαστές θα κρίνουν γνώμη τῆι δικαιοτάτη: «...ἐπειδή δέ καί τό διάγραμμα, ὃ καί παρέδοτο ἐν τοῖς δικαιώμασιν ἡ Ἡράκλεια, συντάσσει καί δικάζειν .....κῶς, ὅσα μέν ἐν τοῖς βασιλέως Πτολεμαίου διαγράμμασιν εἰδῆι (ι) γεγραμμένα ἢ ἐμφανίζει τις ἡμῖν, κατά τά διαγράμματα, ὅσα τε μή ἔστιν ἐν τοῖς διαγράμμασιν ἀλλ' ἐν τοῖς πολιτικοῖς νόμοις, κατά τούς νόμους, τά δ' ἄλλα γνώμη τῆι δικαιοτάτη» (βλ. σ. 40-45). Για τους πολιτικούς νόμους θα περιορισθούμε εδώ να αναφέρουμε ότι, κατά την άποψη που ακολουθούμε ως ορθότερη, πρόκειται για το

κοινό ελληνικό δίκαιο, προερχόμενο από τις πόλεις καταγωγής, όπως αυτό εφαρμοζόταν στην πράξη από τους αποίκους που ανήκαν στη γλωσσική και πολιτιστική κοινότητα των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Το δίκαιο αυτό, σε αντιστοιχία με την γλωσσική «κοινή» αποτέλεσε τη «νομική κοινή» των ελληνιστικών χρόνων¹⁵.

Η αναφορά στην δικαιοτάτη γνώμη έλκει την καταγωγή της από ένα κλασικό αξίωμα που αφορά τα κενά του νόμου κατά την απονομή της δικαιοσύνης: γνωρίζουμε από τον Δημοσθένη ότι αναφορά στην δικαιοτάτη γνώμη γινόταν στον όρκο των Αθηναίων ηλιαστών, ενώ οι επιγραφικές πηγές πιστοποιούν τον πανελλήνιο χαρακτήρα του αξιώματος αυτού από τον 4^ο έως τον 2^ο αι. π.Χ.¹⁶.

Τέλος, στις σειρές 45-49 καθορίζονται οι συνέπειες της ερημοδικίας του Δωσίθεου, ο οποίος, πάλι σύμφωνα με τα οριζόμενα στο διάγραμμα, χάνει την δίκη: «[...] συντάσσει, εάν δέ ἀμφοτέρων τῶν ἀντιδίκων [κληθέντων ἐν τῷ δικαστηρίῳ] ἑκάτερος οὖν αὐτῶν μή βούλη[ται γρα[πτὸν λόγον θέσθαι] ἢ κατηγορεῖν ἢ ἀποδέχ[ε]σθαι ἡσσᾶσ[θ]αι [..... [..... κρινέ]τῶσαν ἀδικῆσαι, ἀπεδικάσαμεν τήν δίκην».

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ίσως παράξενο ότι μία Ιουδαία παρίσταται εδώ μετά κυρίου, ο οποίος είναι Αθηναίος της επιγονής, εφόσον ο κύριος της γυναίκας κατά κανόνα εκλεγόταν μεταξύ των στενών συγγενών της. Θα πρέπει ωστόσο να αναλογισθούμε από τη μία πλευρά ότι ο Αθηναίος αυτός ανήκε στην επιγονή, είχε δηλαδή γεννηθεί στην Αίγυπτο και από την άλλη τη στενή συνάφεια μεταξύ Ελλήνων και εξελληνισμένων Ιουδαίων, γεγονότα που συνηγορούν υπέρ μίας ενδεχομένως μακράς γνωριμίας μεταξύ των οικογενειών τους. Επίσης το γεγονός αυτό ερμηνεύεται ευκολότερα, αν υποθέσουμε ότι ο κύριος της Ηράκλειας είχε διορισθεί ειδικά με σκοπό τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης δίκης. Τέλος, η παράσταση Ιουδαίων ενώπιον του ελληνικού δικαστηρίου της χώρας δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, δεδομένου ότι το δικαστήριο αυτό ήταν αρμόδιο για τον ελληνόφωνο πληθυσμό, ο οποίος περιελάμβανε όχι μόνον τους αποίκους και την επιγονή αυτών, αλλά και Θράκες ή ελληνόφωνους Ιουδαίους, ανθρώπους δηλαδή οι οποίοι παλαιότερα εθεωρούντο βάρβαροι από τους Έλληνες.

Ειδικά για τις Ιουδαίες γυναίκες θα πρέπει να λεχθεί ότι, στην αιγυπτιακή χώρα, όπως προκύπτει από τις πολυάριθμες παπυρολογικές μαρτυρίες, καταρτίζον συμβόλαια στην ελληνική γλώσσα και με το ελληνικό τυπικό. Και ενώ σύμφωνα με το ιουδαϊκό δίκαιο οι γυναίκες αναλαμβάνουν υποχρεώσεις χωρίς κύριο, οι Ιουδαίες της Αιγύπτου παρουσιάζονται

15. J. M. Modrzejewski. *Droit et Justice*, σελ. 59.

16. Ιωάννης Τριανταφυλλόπουλος, «Τά κενά τοῦ νόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἐλληνικῷ δικαίῳ», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* 30, 1963, σελ. 753-758.

ους παπύρους βοηθούμενες από ένα κύριο στις δικαιοπραξίες που κα-
ταρτίζουν σύμφωνα με τον ελληνικό τύπο, ακριβώς όπως οι ελληνίδες¹⁷.

Καθώς το κείμενο αυτό αποτελεί τη μοναδική διασωθείσα μαρτυρία
για την παράσταση γυναίκας ενώπιον του ελληνικού δικαστηρίου της χώ-
ρας, θα πρέπει να συμπεράνουμε –και στο σημείο αυτό υπάρχει συμφω-
νία των ερευνητών –ότι τουλάχιστον ενώπιόν του η γυναίκα είχε την ικα-
νότητα να είναι διάδικος και να παρίσταται, χρειαζόταν όμως τη σύ-
μπραξη του κυρίου της.

Όσον αφορά το εθνικό αιγυπτιακό δικαστήριο, δηλαδή τους λαοκρί-
τες, οι ερευνητές τείνουν ομόφωνα προς την έλλειψη αναγκαιότητας της
πρόσληψης κυρίου, σύμφωνα με το αιγυπτιακό δίκαιο, το οποίο αγνοεί
τον θεσμό της κυριείας.

Για το κοινοδίκιον, η αρμοδιότητα του οποίου σε κάθε περίπτωση ή-
ταν αρκετά περιορισμένη, δεν έχει διασωθεί καμία πληροφορία.

Αναφορικά με τους χρηματιστές το ερώτημα θα πρέπει ίσως να πα-
ραμείνει ανοικτό.

Ένα παπυρικό κείμενο γύρω από το οποίο έχουν αναπτυχθεί έντονες
διαφωνίες των μελετητών είναι το *U.P.Z. II 162*. Πρόκειται για την περι-
φημη δίκη του Ερμίου, στην οποία, όπως έχει υποστηριχθεί, η Λοβαίς εμ-
φανίζεται να ενεργεί μόνη χωρίς κύριο. Το σύνολο του παπύρου αποδί-
δει την διαδικασία ενώπιον του επιστάτη του νομού, με τον Ερμία να
στρέφεται κατά κάποιων χοαχυτών¹⁸, διεκδικώντας από αυτούς ένα ακί-
νητο, κληρονομιά από τον εκ μητρός πάππο του, μετά από απραξία πολ-
λών χρόνων. Στο μέρος του παπύρου που εξετάζουμε, ο Ερμίας εξιστο-
ρεί τις ενέργειές του κατά της Λοβαΐδος, δικαιοπαρόχου κάποιων από
τους χοαχύτες λόγω πώλησης. Αναφέρει λοιπόν ότι στράφηκε εναντίον
της με έντευξη ενώπιον των χρηματιστών της Θηβαΐδος (χαρακτηριστική
η αναφορά της –υποχρεωτικής– κατάθεσης της έντευξης στο αγγείον):
«...προσηνέγκαντο παρά Λοβάιτος τῆς Ἐριέως ἔωνῆσθαι. Ὅθεν ἐν τῶι
αὐτῶι ἔτει τοῖς ἐν τῇ Θηβαΐδι χρηματισταις ἐνέβαλον ἔντευξιν εἰς τό προ-
τεθέν ὑπ' αὐτῶν ἄγγειον ἐν τῇ Διός πόλει, ὧν ἦν εἰσαγωγεὺς Διονύσιος,
κατά τῆς Λοβάιτος πρὸς τό ἀπροφασίστους αὐτούς καταστῆσαι, καί γενο-
μένης μοι καταστάσεως πρὸς αὐτήν ἐν τῶι Παχῶν μηνί τοῦ προκειμένου με
(ἔτους), ...συνεισέδωκέ μοι συνχώρησιν, καθ' ἣν ἐδηλοῦτο μήτε
πρότερον μήτε νῦν ἀντιποιεῖσθαι τῆς οἰκίας» (βλ. στήλη II, σ. 3-11). Ο
Wolff υποστηρίζει πως η έλλειψη μνείας του κυρίου της Λοβαΐδος δεν

17. J. M. Modrzejewski, *Law and Justice*, σελ. 10.

18. L. Mitteis und U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*, II, Bd: *Juristischer Teil*, II Hälfte: *Chrestomathie*, Leipzig-Berlin 1912, σελ. 31, σημ. 21, σχετικά με τους χοαχύτες (κληρονομικό επάγγελμα σχετικό με τη λατρεία των νεκρών).

σημαίνει ότι πραγματικά η γυναίκα αυτή παραστάθηκε ενώπιον των χρηματιστών χωρίς κύριο, δεδομένου ότι η αναφορά στο πρόσωπό του δεν ήταν απαραίτητη στη συγκεκριμένη περίπτωση¹⁹. Αντίθετα οι Semeka²⁰ και Seidl²¹ θεωρούν βέβαιο το ότι η Λοβαΐς παρίσταται ιδίω ονόματι ενώπιον των χρηματιστών. Πιστεύουμε ότι μία τέτοια βεβαιότητα θα πρέπει να αποκλεισθεί, διότι πράγματι η αναφορά στον κύριο της Λοβαΐδος δεν ήταν αναγκαία στη συγκεκριμένη περίπτωση. Εν προκειμένω η ορθή διαδικασία θα ήταν να εναγάγει ο Ερμίας τους χοαχύτες και στη δίκη αυτή να παρασταθεί ως βεβαιώτρια η δικαιοπάροχός τους Λοβαΐς. Η τελευταία δεν νομιμοποιείται παθητικά για την διεξαγωγή της δίκης, καθόσον έχει αποξενωθεί από το ιδανικό της μερίδιο επί του επιδίκου ακινήτου πριν από χρόνια, η δε αναφορά στο πρόσωπό της γίνεται μόνο συνοπτικά και μόνο στο πλαίσιο της εξιστόρησης των γεγονότων που προηγήθηκαν της διαδικασίας ενώπιον του επιστάτη του νομού και η οποία αποτυπώνεται στον πάπυρο που εξετάζουμε. Κατά συνέπεια θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν παραλειφθεί κάποιες αναφορές στις διαδικαστικές προϋποθέσεις –εν προκειμένω στον κύριο και εκπρόσωπο της Λοβαΐδος– που ο ενάγων Ερμίας θεωρούσε αυτονόητες, πόσο μάλλον που η δίκη ενώπιον των χρηματιστών λήγει με την εκ μέρους της Λοβαΐδος έκδοση μίας συγχωρήσεως, με την οποία δήλωνε στον Ερμία «μηδέ νῦν μηδέ πρότερον ἀντιποιεῖσθαι τῆς οἰκίας», συγχώρηση την οποία δεν ήταν επιτρεπτό να καταρτίσει χωρίς τη συμπάρασταση κυρίου²². Το συμπέρασμά μας αυτό επιβεβαιώνεται και από τον *P. Mert.* II 59 (154 ή 143 π.Χ.), όπου η Αντιγόνη ερχόμενη σε εξωδικαστικό συμβιβασμό με το σύζυγό της Ασκλάπωνα μέσω συγχωρήσεως κηρυσσομένης κυρίας από το δικαστήριο των χρηματιστών, παρίσταται ενώπιόν τους με κύριο τον πατέρα της Αλκέτα, ο οποίος της συμπάρισταται και για την κατάρτιση της συγχωρήσεως.

Από την άλλη πλευρά υποστηρίχθηκε πως αν λάβουμε υπόψη την ομοιότητα της φύσης των χρηματιστών προς διοικητικούς υπαλλήλους, η δυνατότητα των γυναικών να διεξάγουν δίκες ενώπιόν τους χωρίς κύριο δεν πρέπει να αποκλεισθεί. Το γεγονός ότι οι γυναίκες στις αλεξανδρινές συγχωρήσεις πάντοτε ενεργούν με τη σύμπραξη του κυρίου τους, κατά τη γνώμη αυτή, δεν αποδεικνύει το αντίθετο, διότι ο λόγος για την πρόσληψή του εν προκειμένω θα μπορούσε να είναι ο συμβατικός χαρακτήρας των συμφωνιών, η ανάληψη δηλαδή από την πλευρά της γυναίκας μίας αγωγίμης ενοχικής υποχρέωσης, ανάληψη η οποία γίνεται πάντοτε μετά

19. H. W. Wolff, *Das Justizwesen*, σελ. 132.

20. G. Semeka, *Ptolemäisches Prozessrecht*, München 1913, σελ. 226 επ.

21. E. Seidl, *Ptolemäische Rechtsgeschichte*, Glückstadt 1962, σελ. 88.

22. L. Mitteis, *Chrestomathie*, σελ. 31, σημ. II5.

κυρίου, όπως προκύπτει από πληθώρα παπυρολογικών μαρτυριών. Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή λόγω της σύνταξης συγχωρήσεως, υποστηρίχθηκε πως θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τη σύμπραξη του κυρίου της ε-καλουμένης στον *P. Mert.* II 59 (154 ή 143 π.Χ.).

Ο ενδιαφέρων αυτός πάπυρος χρονολογείται στο εικοστό έβδομο έτος της βασιλείας είτε του Πτολεμαίου ΣΤ΄ Φιλομήτορος είτε του Πτολεμαίου Ευεργέτη Β΄. Πρόκειται για αντίγραφο μίας απόφασης των χρηματιστών («ύπογραφῆς») που υποβάλλεται στον πράκτορα ξενικών του Αρσινόιτου νομού, ο οποίος και θα επιβλέψει την εκτέλεσή της: «*Τῶι ἐν τῶι Ἀρσινοίτηι ξενικῶν πράκτορι τῆς γεγενημένης ὑπογραφῆς ὑπόκειται τό ἀντίγραφον*» (βλ. σ. 1-3). Ακολουθούν η χρονολογία και εν συνεχεία η σύνθεση του δικαστηρίου από δύο μόνον δικαστές, λόγω προβλήματος υ-γείας του τρίτου: «*Χρηματισταί τῶν [τ]άς βασιλικάς, Πτολεμαῖος Πτο[λ]ε-μαῖου Κρατεραιεύς, Ἀριστεύς Ἀμμωνίου, οἱ τά βασιλικά καί προσοδικά [καί ἰ]διωτικά κρίναντες, διά τό τρίτον Ἐτέαρχον ὑποσεσεῖσθαι*» (βλ. σ. 3-6). Από τη σειρά 7: «*ἀγορευθείσης κρίσεως Ἀσκλάπωνος τοῦ Διζαπόρεως πρὸς Ἀντιγόναν Ἀλκέτου*», προκύπτει ότι ο Ασκλάπων είχε στραφεί, με την «έντευξιν» της σειράς 19, κατά της συζύγου του Αντιγόνης.

Όσον αφορά τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, μπορούμε να συναγάγουμε ότι η Αντιγόνη είχε εγκαταλείψει τον Ασκλάπωνα, ο οποίος στη συνέχεια στράφηκε εναντίον της, με το σκοπό να εξασφαλίσει την εκ μέρους του παρακράτηση της προίκας μέσω της απόδειξης της ενοχής της, καθόσον η σύζυγος, σε περίπτωση υπαιτιότητάς της για τη λύση του γάμου, ετιμωρείτο με την απώλεια της προίκας της²³. Η Αντιγόνη, από την πλευρά της, υποστήριξε πως υπαίτια για τη φυγή της ήταν η συμπε-ριφορά του συζύγου της, ο οποίος κατά συνέπεια ήταν ένοχος και, ως εκ τούτου, υπόχρεος να επιστρέψει την προίκα συν το ήμισυ αυτής, ως πρόστιμο («σύν ήμιολίαι») ²⁴.

Ωστόσο, μία ημέρα πριν τη συζήτηση της υπόθεσης στο ακροατήριο και δύο ημέρες πριν τη σύνταξη του εγγράφου, οι αντίδικοι κατέληξαν σε ένα συμβιβασμό (διάλυσιν) και, ως εκ τούτου, εμφανίζονται ενώπιον του δικαστηρίου, της Αντιγόνης παρισταμένης με κύριο τον πατέρα της Αλκέτα και πριν από την συζήτηση της υπόθεσης, παραδίδουν στους δι-καστές συγχώρησιν, το αντίγραφο της οποίας αποτελεί το κύριο μέρος του εγγράφου: «*[κατ]αστάντες ἐπιγραφέντος τῆς Ἀντιγόνας κυρίου Ἀλκέ-του τοῦ Μενάνδρου*» (βλ. σ. 8). Η Αντιγόνη, ως συμβαλλόμενο μέρος στη συγχώρηση, παρίσταται μετά κυρίου, εν προκειμένω του πατέρα της Αλ-κέτα, εφόσον ο σύζυγός της Ασκλάπων, ο οποίος κάτω υπό κανονικές

23. Πρβλ. *P. Eleph* I, *P. Freib.* 30.

24. Πρβλ. *P. Eleph.* I, *P. Giss* 2, *P. Gen.* I.

συνθήκες θα παρίστατο ως κύριός της, είναι αντίδικός της στη συγκεκριμένη δίκη: «[τοις χρηματις]ταῖς, [ὧ]ν ε[ί]σαγωγεύς Ἀρτεμίδωρος, παρά Ἀσκλάπωνος τοῦ Διζαπόριος καί παρά Ἀντιγόνης τῆς Ἀλκέτο[υ μετά κυρ]ί-ου τοῦ [Ἀλκέτου τοῦ Μενάνδρου περί τῆς κρίσεως τῆς οὔσης ἡμῖν ἐφ' ἡμῶν» (βλ. σ. 11-12).

Το περιεχόμενο της συγχωρήσεως αποτυπώνεται στις σειρές 11-28: η Αντιγόνη, έχοντας πάρει πίσω την προίκα της, δεν πρόκειται να στραφεί κατά του Ασκλάπωνος: «κριθῆναι ἀπολελεύσθαι αὐτόν τῶν κατά τά συμβόλαια καί μή εἶναι αὐτῇ ἔφοδον ἐπ' αὐτόν ἀπό [νῦν]». Ο Ασκλάπων, από την πλευρά του, θα απαλλαγεί από τις θεσμεύσεις του γαμήλιου συμβολαίου και δεν θα στραφεί κατά της Αντιγόνης: «ἀπολελεύσθαι δέ καί τήν Ἀντιγόνην πάντων διά τῆς ἐντεύξεως ἐγκεκλημένων αὐτῇ ὑπό τοῦ Ἀσκλάπωνος» (βλ. σ. 18-19). Παράλληλα αναλαμβάνει την υποχρέωση να εμφανίσει τη δούλη της Αντιγόνης Οπώρα ή να καταβάλει την αξία της σε χρήμα μέχρι το τέλος του μήνα. Ο πράκτωρ ξενικῶν θα ενημερωθεί για τους όρους της συμφωνίας και θα επιβλέψει την τήρησή τους από τον Ασκλάπωνα²⁵.

Ειδικότερα στις σειρές 16-20 του κειμένου γίνεται αναφορά στις εκατέρωθεν ομολογίες, με τις οποίες, σε συνδυασμό με μία αμοιβαία ανταλλαγή όρκων, είχε επιτευχθεί εξώδικος συμβιβασμός, η επικύρωση του οποίου με απόφαση του δικαστηρίου των χρηματιστῶν ήταν αναγκαία, ώστε να έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό της δυνατότητας εκατέρωθεν διεκδικήσεων με τη λύση του γάμου: «συγχωροῦμεν διαλ[ελύσ]θαι πρὸς [ἀλλήλο]υς ἐ[πί το]ῖσδε, ὥστε τὰς μὲν κειμένας πρὸς ἀλλήλους ὁμολογίας τῇ πεντεκαιδεκάτῃ τοῦ Τῦβι τοῦ ἑβδόμου κα[ί εἰκο]στοῦ ἔτους [εἶναι κυρία]ς, ὁμοίως δέ καί τήν κατ' αὐτῶν χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικοῦ».

Τέλος, στις σειρές 29-31 επαναλαμβάνεται η εκπροσώπηση της Αντιγόνης από τον κύριό της Αλκέτα: «Ἀσκλάπων συγχωρῶ κατά τά προγεγραμμένα. Ἀντιγόνα συγχωρῶ κατά τά προγεγραμμένα. Ἀλκέτας ἐπι[γέ]γραμμαι κύριος Ἀντιγόνας συγχωρούσης κατά τά προγεγραμμένα».

Είναι φανερό από το κείμενό μας ότι η απόφαση των χρηματιστῶν καθιστά την συγχώρηση κυρία: «κρίνομεν οὖν κυρίαν αὐτοῖς εἶναι τήν συγχώρησιν» (βλ. σ. 32-34)²⁶.

Όσον αφορά την παράσταση της Αντιγόνης και παρά την ενδιαφέρου-

25. Βλ. και σχόλια εκδοτῶν του παπύρου, όσον αφορά την έννοια των ξένων, ως προσώπων που ζουν έξω από τις δικές τους «ιδίας». Ο πράκτωρ ξενικῶν είναι ο αξιωματούχος που εκτελεί την απόφαση του δικαστηρίου όταν οι αντίδικοι ζουν σε διαφορετικές «ιδίας». Στην περίπτωση μας ο Ασκλάπων ζει στην Κροκοδιλόπολη, η Αντιγόνη ίσως στην Βούσιρι με τον πατέρα της.

26. Σχετικά με τη ρήτρα «κυρία ή συγγραφή» βλ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Λόγοι Ευθύνης: Ιστορική γένεση και σύγχρονη αμφισβήτηση των πηγών της ενοχικής θεσμεύσεως*, Αθήνα 1993, σελ. 176-179.

και ενδεχομένως ορθή άποψη που προπαρατέθηκε, ότι δηλαδή ο λόγος για την πρόσληψη κυρίου στην περίπτωση που μόλις εξετάσαμε θα μπορούσε να είναι η συγχώρησης, σε συνδυασμό με τον χαρακτήρα των χρηματιστών ως βασιλικών αξιωματούχων, θα προτιμήσουμε να κρατήσουμε μία επιφύλαξη. Και τούτο διότι, αφενός μεν δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τη διεξαγωγή δίχης ενώπιον των χρηματιστών, στην οποία η γυναίκα να παρίσταται χωρίς κύριο, αφετέρου δε οι χρηματιστές, ως συλλογικό δικαστήριο, δεν ταυτίζονται κατά τη γνώμη μας με τους μεμονωμένους αξιωματούχους οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι και με δικαιοδοτικά καθήκοντα. Εν προκειμένω θα συμφωνήσουμε με τα σχόλια του Mitteis²⁷ αναφορικά με τη διαδικασία ενώπιον του επιστάτη του νομού Ηρακλείδη, στη δίχη του Ερμίου, σύμφωνα με τον οποίο δεν μπορεί εδώ να γίνεται λόγος για διαδικασία ενώπιον δικαστηρίου, παρά τις επιφανειακές ομοιότητες, όπως, για παράδειγμα, το γεγονός ότι ο Ηρακλείδης εξετάζει την υπόθεση βοηθούμενος από ένα *consilium* συμπαρόντων. Το γεγονός ότι ο Ερμίας επανέρχεται ενώπιον του επιστάτη για μία υπόθεση που είχε ήδη κριθεί από τον προκάτοχό του, η έλλειψη δηλαδή ισχύος της αρχής του δεδικασμένου, αρχής που ισχύει όμως για τις αποφάσεις των συλλογικών δικαστηρίων, συνηγορεί υπέρ της παραπάνω άποψης.

Ακόμη καλύτερα θα μπορούσαμε να βασιστούμε στον *P. Tebt.* III 1, 814 (239-227 π.Χ.), όπου, η Αιγύπτια Θερώς, έχοντας αποκτήσει δικαίωμα εκτέλεσης επί ακινήτου του οφειλέτη της Πετεσούχου, δυνάμει μίας απόφασης των χρηματιστών, κατά τη διαδικασία της «ένεχυρασίας» (αναγκαστικής κατάσχεσης), προβαίνει στην «παράδειξιν» (υπόδειξη του κατασχετέου ακινήτου του οφειλέτη προς τον εντολοδόχο του πράκτορα ξενικών) με τη βοήθεια του κυρίου της Ηρακλείδου του Απολλωνίου Πέρσου των επέργων: «[ένε]χυρασί[σ]ας μέρους αντίγραφον.....παρέδειξεν Θερώς Νεχθαθύμιος [Α]ρσινοίτις μετά κυρίου Ήρα[κλ]είδου του Ήπολλωνίου Πέρσου τῶν επέργων Βοίσκωι [ύ]πηρέτηι Ἀλεξάνδρου πράκτορος [[έν ὧι]] [ἀμ]πελῶνα έν ὧι καί ληνός τόν ὄ[ν]τα κατά Σύρων κώμηι [ύπ]άρχον Πετεσούχου του Ψενίθου Συραιογυπτί[ου] [εἰς]τήν ύπάρχουσαν παρ' αὐτοῦ πρᾶξιν κατά τ[[χρη]ματιστῶν [.....]κλέους Εὐθηνί[ου]....» (βλ. σ. 36-44). Στις σειρές 29-35 ακολουθεί μία τραπεζική διαγραφή, συμβόλαιο με το οποίος ένας τραπεζίτης πιστοποιεί την πληρωμή από την υπερθεματίστρια Θερών του τέλους αγοράς του πρώτου εκπλειστηριασθέντος ακινήτου, δικαιοπραξία στην οποία οι γυναίκες πάντοτε παρίστανται μετά κυρίου: «...ὁμολογεῖ Σωκράτης διαγε[γρα]φέναι επί τῆς Πύθωνος τραπεζῆς τῆς [έν Κ]ροκοδίλων πόλει βασιλεῖ Θερώς Νεχτα[θύ]μιος Ἀρσινοίτις μετά κυρίου Ήρα[κλ]είδου του Ήπολλωνίου Πέρσου τῶν επέργων τέλος

27. L. Mitteis, ὁ.α., σελ. 30.

[οικήας] καί πυλῶνος καί λουτρῶνος». Στις σειρές 1-9 βλέπουμε την «προσβολήν» (κατακύρωση του εκπλειστηριασθέντος ακινήτου): «τά παραδειχθέντα ὑπό Θερώυτο[ς τῆ]ς Νεκταθύμιος Ἀρσινοίτιδος μετά κυρίου Ἡρα[κλ]είδου τοῦ Ἀπολλωνίου Πέρσου τῶν ἐπέργων. ἄλλο μέρος τῆς αὐτῆς προσβολῆς [Θερώυτος δέ?] παραδειξά[σης] μετά κυρίου [Ἡρακλείδου τ]οῦ αὐτοῦ». Στις σειρές 10-19 και 20-28, η Θερώυς παρίσταται, ως υπερθεματίστρια, σε δύο συμβόλαια αγοράς εκπλειστηριασθέντων ακινήτων: «[ὠνῆς μέρους ἀντίγραφον [(ἔτους) η Γορ]π[ι]αίου β Φαῶφι α [ἐν Κροχοδίλων π]όλει τοῦ Ἀρσινοίτου νομ]οῦ, ἀγορα[νομοῦντος Νικ]ολάου. ἐπ[ρίατο Θερώυς Νεκ[ταθύμιος Ἀρσινοίτι]ς ὡς ἐτῶν ν.....[μετά κυρίου «Ἡρα]κλείδου [τοῦ Ἀπολλ]ωνίου Πέρσου [τῶν ἐπέργων.....» (βλ. σ. 10-16). Με το πρώτο από αυτά τα συμβόλαια η Θερώυς αγοράζει το σπίτι και με το δεύτερο τον αμπελώνα, που αποτελεί αντικείμενο παραδείξεως στις σειρές 1-9, από τον πράκτορα ξενικών, βοηθούμενη πάντοτε από τον ίδιο κύριο. Η πώληση δηλαδή του εκπλειστηριασθέντος ακινήτου λάμβανε τη μορφή ενός επισήμου συμβολαίου μεταξύ του κυβερνητικού πράκτορα και του υπερθεματιστή. Η Θερώυς, αν και Αιγύπτια, παρίσταται μετά του κυρίου της Ηρακλείδου. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες από τις οποίες να προκύπτει ότι κατά τη διαδικασία της αναγκαστικής εκτέλεσης ήταν δυνατή η παράσταση της γυναίκας χωρίς κύριο.

Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στον *P. Mert.* II 59 και ειδικότερα στον εμφανιζόμενο στη σειρά 8 *terminus technicus* «ἐπιγραφέντος» («ἐπιγραφέντος τῆς Ἀντιγόνας κυρίου Ἀλκέτου τοῦ Μενάνδρου»), σχετικά με την ερμηνεία του ὀρου «ἐπιγράφομαι κύριος». Κατά τον Mitteis²⁸, η ἔκφραση αὐτή ερμηνεύεται ως: διορίζομαι (ἀπό την αρμόδια ἀρχή) ως κύριος μίας γυναίκας.

Στους παπύρους μας ὁμως χρησιμοποιεῖται και με την ἔννοια: δίνω την ἔγκρισή μου, ως κύριος, σε μία δικαιοπραξία καταρτισμένη ἀπό γυναίκα. Ο κύριος καταγράφεται στην δικαιοπραξία πλάι στη γυναίκα, «ἐπιγράφεται», ὅπως στη σειρά 31 του *P. Mert.* II 59: «Ἀλκέτας ἐπι[γέγ]ραμμαι κύριος Ἀντιγόνας συγχωρούσης κατὰ τά προγεγραμμένα», προσδίδοντας με την ἔγκρισή του κύρος στην καταρτιζόμενη ἀπό αὐτήν δικαιοπραξία. Με την ἔννοια αὐτή χρησιμοποιεῖται και στον *P. Ent.* 22, χρονολογούμενο στο τέταρτο ἔτος της βασιλείας του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος (246-205 π.Χ.), ὅπου η Νίκαια Νικίου, Περσίνη, ζητά ἀπό τον στρατηγὸ το διορισμὸ ενός κυρίου επικαλούμενη την ἀναγκαιότητά του για να μπορέσει να φροντίσει τα υπάρχοντά της, με το αιτιολογικὸ ὅτι, μετὰ τον θάνατο του συζύγου της Πausανία και του γιού του, δεν ὑπάρχει συγγενής που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως κύριός της: «...συγ-

28. L. Mitteis, *Grundzüge*, σελ. 254.

γυνή δέ με μηθένα ἔχειν ὅς ἐπιγραφῆσεταιί μου κύριος» (σ. 4). Ταυτόχρονα προβαίνει στην παράκληση να πιστοποιήσει γραπτώς ο στρατηγός τον διορισμό του κυρίου και να καταχωρισθεί: «... Ἴνα οὐ]μ μή παρά ταύτην τήν αἰτίαν τά καταλελειμμένα μο[ι] ὑπό τάνδρός καταφθ[α]ρῆι. [μή εὐούσης] μου κύριον μεθ' οὐ τάς περί τούτων οἰκονομίας θήσομαι, δέομαί σου, βασιλεῦ, προ[στάξαι Διοφάν]ει τῶι στρατηγῶι δοθῆναί μοι κύριον Δημήτριον Θραῖκα ..... καί περί τούτων ἔγγραπτα ποιήσα[σθαι τόν στρ]ατηγόν, ἵνα μοι ὑπάρχηι ἐν χρηματισμῶι» (βλ. σ. 4-7). Εν προκειμένω θα συμφωνήσουμε με τον Guéraud ότι η έκφραση «ὅς ἐπιγραφῆσεταιί μου κύριος» είναι ταυτόσημη με την «μεθ' οὐ τάς περί τούτων οἰκονομίας θήσομαι».

III. ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΡΙΣΤΑΣΘΑΙ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΕΧΟΝΤΩΝ ΔΙΚΑΙΟΔΟΤΙΚΗ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΛΕΙΩΜΑΤΟΥΧΩΝ

Με την ίδια επίσης έννοια εμφανίζεται ο όρος αυτός στον *P. Ent.* 49, χρονολογούμενο στο πρώτο έτος της βασιλείας του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος (246-205 π.Χ.), αίτηση για αναγνώριση της εικονικότητας ενός χρέους και τιμωρία των ενόχων, στον οποίο ο αιτών ζητά από τον βασιλέα: «...συντάξαι Διοφάνει τῶι στρατηγῶ ἀνακαλέσασθαι τήν τε Δημοῦν καί τόν ἐπιγραφέντ' αὐτῆς κύριον καί τόν συγγραφοφύλακα...» (βλ. σ. 6 -8)²⁹.

Ο πάπυρος αυτός, «ἐντευξις εἰς τό τοῦ βασιλέως ὄνομα», αποτελεί και τον πρώτο που θα εξετάσουμε αναφορικά με την ενώπιον των βασιλικών αξιωματούχων διαδικασία. Οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να εμφανίζονται ενώπιον αυτών και να υπερασπίζονται τις υποθέσεις τους. Αυτό είναι και το μοναδικό σημείο συμφωνίας των ερευνητών, δεδομένου ότι τα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας αναφέρονται με σαφήνεια σε πολλές παρόμοιες περιπτώσεις. Έχουμε εξάλλου και το αντίστοιχο προηγούμενο του αττικού δικαίου, δηλαδή την διαδικασία ενώπιον των αγορανόμων, οι οποίοι δεν ήταν δικαστική αρχή, αλλά αστυνομικά όργανα που διέθεταν άμεση κυριαρχική εξουσία.

Εδώ λοιπόν θα πρέπει να κατατάξουμε την προφανή ικανότητα της γυναίκας –και μάλιστα της Ελληνίδας όχι λιγότερο απ' ότι της Αιγύπτιας– να απευθύνεται προς τον βασιλέα ή τους αξιωματούχους του, ζητώντας βοήθεια με κάποιες αιτήσεις, οι οποίες συχνά αναφέρονται σε απαιτήσεις ιδιωτικού δικαίου, χωρίς τη σύμπραξη του κυρίου της.

Οι «ἐντεύξεις εἰς τό τοῦ βασιλέως ὄνομα» επιδίδονταν στον ίδιο τον βασιλέα αυτοπροσώπως ή στον εκπρόσωπό του στην Αλεξάνδρεια. Επίσης, κατά τα ταξίδια του εκτός της Αλεξάνδρειας, «διά θυρίδος». Στη

29. O. Guéraud, "ΕΝΤΕΥΞΕΙΣ", σελ. 61.

διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. επιτρεπόταν η υποβολή «έντεύξεων εἰς τό τοῦ βασιλέως ὄνομα» στον στρατηγό ή στους χρηματιστές ως εκπροσώπους του. Η γενική αυτή εκπροσώπηση καταργήθηκε στο τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. αναφορικά με τον στρατηγό και από τότε οι «έντεύξεις εἰς τό τοῦ βασιλέως ὄνομα» που απαιτούσαν την παρέμβαση του στρατηγού έπρεπε να παραδίδονται αυτοπροσώπως στον βασιλέα. Η αλλαγή αυτή δεν αφορούσε τους χρηματιστές³⁰. Από τα κείμενα των πολυάριθμων εντεύξεων που εκδόθηκαν από τον Octave Guéraud, προκύπτει ότι ο επιστάτης της κώμης υπήρξε πρόσωπο ιδιαίτερα σημαντικό για τη διευθέτηση των μικροδιαφορών μεταξύ ιδιωτών, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν είχαν ούτε τα μέσα ούτε το χρόνο για μία απευθείας προσφυγή στην ενώπιον των δικαστηρίων διαδικασία. Ιδιαίτερα έντονος είναι ο μεσολαβητικός του ρόλος μεταξύ του στρατηγού του νομού και των εναγόντων και εναγομένων ή εγκαλούντων και εγκαλουμένων των εντεύξεων, όσο και μεταξύ των ίδιων των αντιδίκων. Ο επιστάτης της κώμης αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ του ιθαγενούς πληθυσμού της χώρας και μίας ανώτερης βαθμίδας απονομής δικαιοσύνης, είτε διοικητικού (στρατηγός) είτε καθαρά δικαιοδοτικού χαρακτήρα (δικαστήρια).

Ο αριθμός των εντεύξεων που έφθαναν στο γραφείο του στρατηγού ήταν εντυπωσιακά μεγάλος. Ως εκ τούτου, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε πως επιδίωξή του ήταν να κρίνει όσο το δυνατόν λιγότερες από αυτές. Έτσι –έχοντας εξετάσει την έντευξη– αν η υπόθεση ήταν απλή και το αντικείμενο της διαφοράς ασήμαντο, επιφόρτιζε τον επιστάτη να αποφασίσει ο ίδιος: «έπισκεψάμενος φρόντισον ὅπως τῶν δικαίων τύχηι». Ο τελευταίος, αφού συγκέντρωνε πληροφορίες σχετικά με την υπόθεση (το «έπισκεψάμενος» των διαβιβαστικών) και σχημάτιζε πεποίθηση, καλούσε τον εναγόμενο να συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις του. Σε περίπτωση που αυτός αναγνώριζε την ακρίβεια του περιεχομένου της εντεύξεως, τότε ο επιστάτης τον ανάγκαζε να συμμορφωθεί ανάλογα.

Στην πλειοψηφία των εντεύξεων η γυναίκα εμφανίζεται να ενεργεί μόνη της, χωρίς τη σύμπραξη ενός κυρίου, ανεξάρτητα του αν είναι ενάγουσα ή εναγομένη, εγκαλούσα ή εγκαλουμένη (υπενθυμίζουμε ότι στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο ουδέποτε υπήρξε σαφής και αυστηρή διάκριση μεταξύ αστικής και ποινικής δίκης), αν αιτείται καθαρά διοικητικά μέτρα ή την ικανοποίηση κάποιας απαίτησης ιδιωτικού δικαίου και τέλος, ανεξάρτητα από την εθνικότητά της, από το αν είναι δηλαδή Ελληνίδα, Αιγύπτια ή Ιουδαία³¹. Εν προκειμένω, φαινομενική μόνο εξαίρεση συνιστά

30. R. Taubenschlag, *The Law*, σελ. 495-498.

31. Πρβλ. *P. Ent.* 23, όπου η αιτούσα σχετικά με την προίκα της Ελλαδότη είναι Ιουδαία.

ο *P. Ent.* 49, στον οποίο το αίτημα να παρουσιαστούν ενώπιον του στρατηγού τόσο η Δημώ όσο και ο κύριός της, οφείλεται στον συμβατικό χαρακτήρα της συμφωνίας, περιλαμβάνει δε και τον συγγραφοφύλακα. Συγκεκριμένα, ο πατέρας του εξαπατηθέντος νέου ζητά από τον βασιλέα να κατατάξει τον στρατηγό Διοφάνη να καλέσει ενώπιόν του την Δημώ, τον κύριο με τον οποίο παραστάθηκε κατά την κατάρτιση της συγγραφής δανείου, αλλά και το πρόσωπο, στο οποίο η συγγραφή αυτή δόθηκε προς ανταλλαγή (συγγραφοφύλακα). Εάν δε μετά από σοβαρή έρευνα αποδειχθεί ότι η Δημώ δεν δάνεισε ποτέ στον γιό του Σώπολιν τις χίλιες δραχμές που ισχυρίζεται, αλλά η συγγραφή καταρτίσθηκε με τον σκοπό να εξαπατηθεί ο άπειρος νέος, ζητά αφενός μεν την επιστροφή της συγγραφής του (εικονικού) δανείου, αφετέρου δε να αποφασίσει ο στρατηγός για την επιβολή ποινικής κύρωσης στην Δημώ για την απάτη που διέπραξε σε βάρος του γιού του.

Ο ρόλος λοιπόν του επιστάτη δεν περιοριζόταν στην προσπάθεια συμβιβασμού των μερών. Ήταν σε θέση να επιβάλλει τις αποφάσεις του. Από την άλλη πλευρά, ο εναγόμενος με την έντευξη είχε δικαίωμα να αμφισβητήσει τις εναντίον του αιτιάσεις, η αμφισβήτηση όμως αυτή απαιτούσε αυτοπρόσωπη εμφάνιση στην Κροκοδιλόπολη –όπου βρισκόταν η έδρα του στρατηγού. Αν η παρέμβαση του επιστάτη ή κάποιου άλλου, διορισμένου από τον στρατηγό, δυνάμει του διαβιβαστικού της εντεύξεως, αξιωματούχου δεν αρκούσε για την επίλυση του θέματος, η έντευξη αναμφίβολα επέστρεφε στο στρατήγιον, συνοδευόμενη από μία αναφορά στην διαδικασία ενώπιον του επιστάτη, οι αντίδικοι εμφανίζονταν ενώπιον του στρατηγού και η υπόθεση ακολουθούσε την πορεία της. Ο τύπος αυτός διαβιβαστικού συναντάται συχνότερα από τους άλλους, με διάφορες παραλλαγές: «Μάλιστα μὲν διάλυσον αὐτούς. Εἰ δέ μή, πρὸς ἡμᾶς ἀπόστειλον ὅπως ἐπισκεψώμεθα». Ακόμη, με το διαβιβαστικό, ο στρατηγός του νομού μπορούσε να δώσει εντολή προς τον επιστάτη, σε περίπτωση αποτυχίας της συμβιβαστικής επίλυσης της διαφοράς, για αποστολή των εμπλεκομένων στην υπόθεση ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου: «Μάλιστα μὲν διάλυσον αὐτούς. Εἰ δέ μή ἀπόστειλον ὅπως ἐπὶ τοῦ καθήκοντος κριτηρίου διακριθῶσιν» ή «ἐπὶ τῶν λαοκριτῶν διακριθῶσιν» ή «ἐπὶ τοῦ κοινοδικίου διακριθῶσιν» ή «κατὰ τοὺς νόμους τό δίκαιον λάβωσιν», όπως με γλαφυρότητα οι εντολές αυτές έχουν διασωθεί στα διαβιβαστικά πολλών από τις ανωτέρω εντεύξεις³². Για καμία από τις περιπτώσεις αυτές παραπομπής ενώπιον συλλογικού δικαστηρίου δεν έχουν διασωθεί μαρτυρίες, ώστε να γνωρίζουμε για την ενώπιόν του παράσταση των γυναικών μετά ή άνευ κυρίου.

32. O. Guéraud, "ENTEΥΞΕΙΣ", σελ. 198.

Οι Semeka³³ και Meyer³⁴ υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να μετέχουν στις δίκες ως ενάγουσες και εναγόμενες και να συνηγορούν οι ίδιες για τις υποθέσεις τους. Για να εδραιώσουν όμως την άποψή τους αυτή στηρίζονται κατά ένα μεγάλο μέρος στα κείμενα των εντεύξεων του Guégaud, μη λαμβάνοντας υπόψη την ιδιομορφία της διαδικασίας ενώπιον των βασιλικών αξιωματούχων³⁵.

Ο Semeka αναφέρει χαρακτηριστικά: «...από το περιεχόμενο των αγωγών των περισσότερων παπύρων της Μαγδώλας προκύπτει ότι οι γυναίκες είχαν ικανότητα διεξαγωγής δίκης, τόσο ενεργητική όσο και παθητική: «εάν δέ τι αντιλέγηι, ἀποστείλαι αὐτήν (Magd. 23 και 24)». Τα παραπάνω όμως δεν αποκλείουν την παράσταση της γυναίκας με τον κύριό της κατά την διεξαγωγή μίας πιθανής δίκης ενώπιον συλλογικού δικαστηρίου και υπέρ της εκδοχής αυτής συνηγορούν οι διασωθείσες μαρτυρίες.

Θα αναφερθούμε διεξοδικότερα στην έντευξη με αριθμό 81, στην οποία η εγκαλούσα, σύζυγος κάποιου Φίλωνος, κατηγορεί τον εγκαλούμενο Άλκιμο ότι την έβγαλε δια της βίας από την κατοικία της και την έδειρε, παρουσία μαρτύρων, ωσότου έφθασαν ο γιός της Αριστόμαχος και ο άνδρας της Φίλων. Η εγκαλούσα απευθύνει και εδώ ιδίω ονόματι την έντευξη στον βασιλέα και μάλιστα ο σύζυγός της αναφέρεται μόνον ως κομιστής: «...ἀπέσταλκα δέ τόν έμαυτῆς ἄνδρα δώσοντα τήν έν[τευξιν] ἵντα ταῦτα τῶι στρατηγῶι» (βλ. σ. 18-19). Ήταν λοιπόν αναγκαίο η ίδια η εγκαλούσα να παραδώσει στο στρατήγιον, που βρισκόταν στην πρωτεύουσα του νομού, την «έντευξιν εἰς τό τοῦ βασιλέως ὄνομα».

Ακόμη το κείμενο αυτό είναι το μόνο μεταξύ των εντεύξεων στο οποίο γίνεται σαφής αναφορά εκ μέρους της εγκαλούσας για προσφυγή ενώπιον δικαστηρίου, σε περίπτωση που αποκατασταθεί η υγεία της: «...εάν δέ διαναστῶ, λάβω παρ' αὐτοῦ τό δίκαιον διά τοῦ δικαστηρίου» (βλ. σ. 22-23).

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, σωστά ή λανθασμένα, το πάγιο αίτημα είναι να επιληφθεί ο ίδιος ο στρατηγός, πράγμα που θα συνέβαινε ίσως και εδώ, αν η εγκαλούσα πέθαινε εξαιτίας των τραυμάτων της: «...ἀξιῶ σε, βασιλεῦ, δεομένη πρ[οστά]ξαι [Διοφάνει τῶι στρατηγῶι] γράψαι Ἀγαθοκλεῖ τῶι ἐπιστάτῃ διασαφῆσαι τε αὐτῶι τό ἐπακολουθ[ ]ε ἀποστείλαι ὅπως διεγγυηθῆι καί, εάν έν ταῖς κατά τόν νόμον ἡμέραι[ς]]αφυγη, εάν δέ διαναστῶ, λάβω παρ' αὐτοῦ τό δίκαιον διά τοῦ δικ[αστηρίου] ὕστερήσω, ἀλλά διά σέ, βασιλεῦ, τῶν φιλανθρώπων τύχῳ...» (βλ. σ. 19-24).

Διαδικασία ενώπιον βασιλικών αξιωματούχων αποτυπώνεται και στα

33. Semeka, ό.α., σελ. 226 επ.

34. P. Meyer, *Juristische papyri*, Chicago 1976, σελ. 265.

35. Πρβλ. Mitteis, ό.α., σελ. 30.

οι επόμενα κείμενα. Βρισκόμαστε ήδη στον 2^ο αι. π.Χ., λίγα μόλις έτη μετά τη δημοσίευση του περίφημου διατάγματος του Πτολεμαίου Η' Εργέτη Β' για τον καθορισμό της καθ' ύλην αρμοδιότητας χρηματιστών και λαοκριτών. Τα ελληνικά δικαστήρια της χώρας έχουν ήδη εξαφανιστεί από το τέλος του 3ου αι. π.Χ., ενώ για τους λαοκρίτες παύει πλέον να υπάρχει οποιαδήποτε μαρτυρία. Οι χρηματιστές και οι ανώτεροι διοικητικοί αξιωματούχοι, όπως εν προκειμένω ο έπιστρατήγος, νέμονται πλέον αποκλειστικά την απονομή της δικαιοσύνης, μίας δικαιοσύνης γραφειοκρατικού και απολυταρχικού χαρακτήρα, η οποία προετοιμάζει το έδαφος για την αποδοχή της ρωμαϊκής *cognitio extra ordinem*. Εδώ, όπως και στη διαδικασία των εντεύξεων, οι γυναίκες απευθύνουν μόνες τους υπομνήματα προς τους αξιωματούχους.

Στον *P. Lond.* II 406 (116/111 π.Χ.), έντευξη που απευθύνουν στον συγγενή, έπιστρατήγο και στρατηγό της Θηβαΐδος Φομμούτι, οι δύο κόρες του Δρύτωνος ενεργούν για λογαριασμό και των δύο νεότερων αδελφών τους, με σκοπό την αποκατάσταση μέρους της πατρικής τους κληρονομιάς που κατέλαβε παράνομα κάποιος τρίτος. Οι αιτούσες, αλλά και οι δύο αδελφές τους, αναφέρονται τόσο με τα ελληνικά, όσο και με τα αιγυπτιακά τους ονόματα: «Φομμούτι συγγενεΐ καί έπιστρατήγωι καί στρατηγῶι τῆς Θηβαΐδος παρά Άπολλωνίας τῆς καί Σενμούθεως καί Άφροδισίας τῆς καί Ταχράτιος άμφοτέρων Δρύτωνος θυγατέρων κατ[οι]κουσῶν έν Παθύρει ύπάρχοντος ήμϊν τε καί ταϊς έαυτῶν άδελφαϊς Άριστοι τῆι καί Σενμώνθει καί Νικαρίωι τῆι [καί] Σενπελαΐδι μέ[ρους] ήμισους τῶν πατρικῶν έγγαίων...» (βλ. σ. 1-8). Οι αιτούσες κατοικούν στον Παθύριν, στη δυτική όχθη του Νείλου, απέναντι από τις Θήβες. Διαμαρτύρονται διότι ο Αρίστων, γιός του Αθηνοδότου, επωφελούμενος από μία διακοπή της επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο όχθες του ποταμού, κατέλαβε έναν αμπελώνα τους στην αριστερή όχθη.

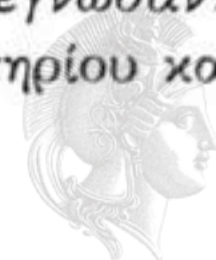
Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι αιτούσες επικαλούνται, μεταξύ άλλων, τη γυναικεία τους αδυναμία: «...κατεγνωκῶς τό γυναικας ήμᾶς είναι καί έτέρωι τόπωι κατοικούσας μή εύχερωῶς δύνασθαι έπιβαλειν επί τήν σημανομένην κτῆσιν» (βλ. σ. 22-25), διατυπώνουν με παρηρησία το αίτημά τους για αποκατάσταση των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση, απόδοση των καρπῶν του ακινήτου και ενδεχόμενη τιμωρία του ενόχου: «διό καταπεφευγειαι επί σέ άξιουῶμεν έάν φαίνηται μεταπεμψάμενον αυτόν έπισκέψασθαι καί έάν ἦι ᾗ γράφομεν έπαναγκᾶσαι έκστῆναι τοῦ διασαφουμένου ήμϊν μέρους ..... καί έκτει[σ]αι ᾗ άπενήνεκται έξ αὐτῶν γενήματα περί δέ ἦς πεπόη[κεν] βίας διαλαβειν μισοπονήρωσ ιν ὤμεν άντειλημέναι» (βλ. σ. 25-30), τόσο για λογαριασμό τους όσο και για λογαριασμό των νεότερων αδελφών τους, χωρίς κύριο.

Είναι επίσης σχεδόν βέβαιο ότι παρίστανται χωρίς κύριο κατά την

διαδικασία που ακολουθεί την όποια αίτησή τους. Στον *P. Mert.* 5 (149-135 π.Χ.), η Βερενίκη, αστή από την Πτολεμαΐδα, κατηγορεί ένα κάτοικο ιππέα ονομαζόμενο Ανδρόνικο ότι μετακίνησε σημάδια ορίων, προσθέτοντας έτσι στη «βασιλική γῆ» που είχε μισθώσει κάποια έκταση «γῆς πολιτικῆς», που η ίδια η Βερενίκη είχε στην κατοχή της, με μία αίτηση που απευθύνει, χωρίς κύριο, προς τον Βοήθο, στρατηγό της Θηβαΐδος: «Βοήθωι τῶν πρώτων φίλων καί στρατηγῶι τῆς Θηβαΐδος] παρά Βερενίκης τῆς Δωροθέου ἀστ[ῆς τῶν ἀπό Πτο]λεμαΐδος» (βλ. σ. 1-3). Αρχικά, η Βερενίκη απευθύνει μία έντευξη προς τον βασιλέα: «Ἀδικουμένη ὑπ' Ἀνδρονίκο[υ τῶν τῆς αὐτῆς] πόλεως κατοίκων ἰππέων ἐπέδω[κα τῶι βασιλεῖ έντευξιν]» (βλ. σ. 3-4). Ακολουθεί μία ανταγωγή του Ανδρόνικου: «[ὁ δέ ἀντέγραψεν ὁμο]λογῶν γεομετρηθῆναι δι' αὐτοῦ ...» (βλ. σ. 7-10). Εν συνεχεία ακολουθεί μία δεύτερη έντευξη της Βερενίκης, προφανώς προς τον βασιλέα, για κλήση του Ανδρόνικου ενώπιον του στρατηγού, λόγω της μετακίνησης των ορίων: «καί ἡξιούον ἐξαποσταλεῖναι αὐτόν ἐπί σέ» (βλ. σ. 11). Ακολουθεί μία διαδικασία ενώπιον του επιστάτη, μετά από οδηγίες που του δόθηκαν: «πρός ὃ γραφέντος Ἀθάμαντι τῶι ἐπιστάτῃ διαγνῶναι περί τῆς ἡμῶν καταστάσεως ἐπ' αὐτοῦ ἐστάθην» (βλ. σ. 12-13). Δεν γνωρίζουμε αν στην ενώπιον του επιστάτη του νομού διαδικασία («ἐπ' αὐτοῦ ἐστάθην»), ο οποίος ενεργεί εν προκειμένω κατ' εντολή του στρατηγού της Θηβαΐδος, η Βερενίκη παραστάθηκε μετά κυρίου, ωστόσο, από το ίδιο το κείμενο, καθώς και όλες τις λοιπές παπυρολογικές μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας, συμπεριλαμβανομένων των εντεύξεων, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται πιθανό. Ακολουθούν οδηγίες του επιστάτη προς κάποιον Τύχωνα, ίσως τον κωμογραμματέα, για απόδοση στην Βερενίκη της γῆς πολιτικῆς και μία επιστολή με την οποία του ζητά ενημέρωση. Τέλος, η παρούσα αίτηση, με την οποία η Βερενίκη, λόγω του ότι ο Ανδρόνικος ενεργεί κατά παράβαση της υπέρ αυτής απόφασης του επιστάτη: «Τούτου οὖν] παραβαίνοντος τήν δεδομένην [μοι κρίσιν ...» (βλ. σ. 25-26), ζητά από τον στρατηγό να παρουσιαστούν οι αντίδικοι ενώπιόν του, και σε περίπτωση που οι ισχυρισμοί της επαληθευθούν, να λάβει ο στρατηγός τα κατάλληλα μέτρα: «Ἀξιῶ σ[ε οὖν, ἐπειδή αἰεί] διατελεῖς πᾶσι τό δίκαιον ἀπονέμων, [συντάξαι ἀναγαγεῖν ἡμᾶς ἐπί σέ ...» (βλ. σ. 29-36).

Τέλος, στον *P. Tebt.* 821, επιστολή χρονολογούμενη περίπου στο έτος 209 π.Χ., η Ιστιέα Ιστιήου από την Μακεδονία, απευθυνόμενη προς την Ταούθιν Μαρρείους, χωρίς τη βοήθεια κυρίου, δηλώνει ικανοποιημένη όσον αφορά κάποια πράξη προσβολής («ὕβρις», σ. 3), για την οποία είχε απευθυνθεί με έγκληση σε κάποιον αξιωματούχο: «...περί ὧν σοι ένκέκληκα ἐπί τοῦ Ἀριστοβούλου ἀρχείου συνλύομαί σοι κούθέν σοι ένκαλῶ περί ὧν σωι ένκέκληκα καί περί ὧν σωι ωί κοινοί σου κατέγνωσαν» (βλ. σ. 3-6). Η υπόθεση διευθετήθηκε προφανώς εκτός δικαστηρίου και ο σκοπός

του εγγράφου ήταν η αποφυγή παρέμβασης από την πλευρά του αξιωματούχου, προς τον οποίο είχε απευθυνθεί η έγκληση. Με την επιστολή καθορίζεται επίσης ένα πρόστιμο τριών χιλιάδων δραχμών, για την περίπτωση που η Ιστιέα ή κάποιος από τους δικούς της επανέλθει στο θέμα της ύβρεως: «ἄν δέ σωι ἐπέλθω ὑπέρ τῆς ὕβρεως ἢ τίνες τῶν παρ' ἐμ[ο]ῦ, ἀποτίσωι σωι δραχμάς τρισχιλίας» (βλ. σ. 11-16). Ακολουθεί η χαρακτηριστική αναφορά: «ἔγραψε Μενεκλῆς ὑπέρ Ἰστιείας διά τό φάσκειν αὐτήν μή ἐπίστα[σθ]αι γρά[μμ]ατα» (βλ. σ. 19-20). Πρόκειται για μία περίπτωση εξώδικου συμβιβασμού, η οποία, σε αντίθεση με τις συγχωρήσεις ενώπιον των χρηματιστών που εξετάσαμε παραπάνω, έχει συνταχθεί με μορφή επιστολής και δεν απαιτεί την παρέμβαση του κυρίου.

Από τη σύντομη ανάπτυξη που προηγήθηκε και την παράλληλη εξέταση των παπυρικών κειμένων συμπεραίνουμε ότι η ικανότητα της γυναίκας ως διαδίκου ποικίλλει κατά τή διάρκεια των τριών αιώνων της πτολεμαϊκής κυριαρχίας στην Αίγυπτο. Συνοψίζοντας, φαίνεται πως ήταν επιβεβλημένη η παράστασή της μετά κυρίου ενώπιον του ελληνικού δικαστηρίου της χώρας, ενώ για τους χρηματιστές το ερώτημα θα πρέπει ίσως να παραμείνει ανοικτό. Αντίθετα, ενώπιον των βασιλικών αξιωματούχων είχε τη δυνατότητα να εμφανίζεται ελεύθερα και να συνηγορεί για τις υποθέσεις της, δεδομένου ότι τα κείμενά μας δεν εμφανίζουν ενδείξεις για το αντίθετο. Η ικανότητά της αυτή να παρίσταται χωρίς κύριο κατά την διαδικασία ενώπιον των εχόντων δικαιοδοτική αρμοδιότητα κρατικών αξιωματούχων, σύμφωνα και με όσα αναπτύχθηκαν ανωτέρω για μία γραφειοκρατική απονομή δικαιοσύνης, διευρύνεται κατά την αμέσως επόμενη περίοδο της Ηγεμονίας, με την εἰγκατάσταση και την εφαρμογή της ρωμαϊκής *cognitio extra ordinem*.

